

Erken Dönem Tefsir-Te'vîl Kavramsallaşmasının Terminolojik Dönüşümü: Tefsirde Rivâyet-Dirâyet Ayırımının Kökenlerine Dair Bir İnceleme

Gülhan Maden¹

Öz

Tefsir ilminde çağdaş dönemde yaygınlık kazanan rivâyet ve dirâyet şeklindeki ayırımın tam olarak neyi betimlediği ve nasıl ortaya çıktığı hâlâ netlik kazanmamıştır. Konuyla ilgili çalışmalarda söz konusu ayırımın daha çok hicrî sekizinci yüzyıla kadar götürülebildiği görülmektedir. En erken beşinci yüzyıla dayandırılan rivâyet-dirâyet ayrımı, bu çalışmada, daha erken dönemlerde ortaya çıkan tefsir-te'vîl farklılaşması bağlamında ele alınmıştır. Çalışmanın amacı, kavram olarak geç bir dönemde teşekkül edip ancak son yüzyıllarda yaygınlaşan rivâyet-dirâyet tefsiri şeklindeki ayırımın, tefsir ve te'vîl kavramlarıyla ne derece örtüştüğünü ortaya koymaktır. Bunun için önce Hz. Peygamber ve sahabe dönemlerinde rivâyete ve dirâyete dayalı tefsir yöntemlerinin olgusal varlığı incelenmiş, sonra tefsir-te'vîl kavramlarının ortaya çıkışı ve bunların rivâyet-dirâyet ayrımıyla ilişkisi ortaya konmaya çalışılmıştır. Neticede; erken dönemlerden itibaren uygulanmakta olan rivâyet ve dirâyet tefsiri yöntemlerinin literatürde ilk olarak *tefsir* ve *te'vîl* kavramlarıyla ifade edilmeye başlandığı yönünde bir kanaat hasıl olmuş; bu kavramlaşmada Becelî, Mâtürîdî, Zerkeşî ve Kâfiyeci gibi âlimlerin etkisi tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Rivâyet, Dirâyet, Te'vîl, Becelî.

Maden, Gülhan. "Erken Dönem Tefsir-Te'vîl Kavramsallaşmasının Terminolojik Dönüşümü: Tefsirde Rivâyet-Dirâyet Ayırımının Kökenlerine Dair Bir İnceleme". *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 10/1 (Mart2026): 442-463. <https://izlik.org/JA52CM94NM>. <https://doi.org/10.32711/tiad.1831954>

Geliş Tarihi	28.11.2025
Kabul Tarihi	27.02.2026
Yayın Tarihi	31.03.2026
*Bu CC BY-NC lisansı altında açık erişimli bir makaledir.	

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kur'an-ı Kerim Okuma ve Kiraat İlmi Anabilim Dalı, Ankara, Türkiye, gulhan.maden@hbv.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3545-5374.

The Differentiation Between Exegesis and Interpretation as the Basis for the Distinction Between Narration and Reasoning in Exegesis

Gülhan Maden ¹

Abstract

This study examines the distinction between narration and interpretation in the science of exegesis and argues that, although this distinction became prominent in modern scholarship, its roots extend back to the earliest periods of Islam. While some studies trace the conceptual distinction to as late as the eighth century AH, this research demonstrates that the differentiation between narration and reasoning existed in thought, practice, and literature from the time of the Prophet and his companions. The study analyzes the early emergence of the concepts of tafsir and ta'wil and their role in articulating this distinction. It concludes that the narration–reasoning divide, initially implicit in practice, was later formalized through these concepts, particularly by scholars such as Becelî, Mâtürîdî, Zerkeşî, and Kâfiyeci.

Keywords: Exegesis, Narration, Discernment, Interpretation, Becelî.

Maden, Gülhan. "The Differentiation Between Exegesis and Interpretation as the Basis for the Distinction Between Narration and Reasoning in Exegesis". *Türkiye Journal of Theological Studies* 10/1 (Mart2026): 442-463. <https://izlik.org/JA52CM94NM>. <https://doi.org/10.32711/tiad.1831954>

Date of Submission	28.11.2025
Date of Acceptance	27.02.2026
Date of Publication	31.03.2026
*This is an open access article under the CC BY-NC license.	

¹ Asst. Prof., Ankara Hacı Bayram Veli University, Faculty of Theology, Department of Quranic Reading and Recitation, Ankara/Türkiye, gulhan.maden@hbu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3545-5374.

Giriş

İslâmî ilimlerin teşekkül sürecinde tefsir de dahil hemen hemen bütün disiplinlerde yaygınlaşan bir olgudan söz etmeliyiz. “Bilginin Kaynakları” ya da “Bilimsel Yöntemler” başlıkları altında ele alabileceğimiz bu olgu, İslâm ilim tarihinde bilgiye dair ilk ve en temel kategorik yaklaşım olarak karşımızda durmaktadır. Buna göre İslâm dünyasında birincisi bilginin muhafazası, ikincisi bilginin üretilmesi şeklinde iki farklı ilmî yöntem ortaya çıkmıştır. Bilginin muhafazasından kastımız, temelde vahye dayandığı ya da onu ilk ağızdan açıkladığı kabul edilen sem’î bilginin hıfz veya kitabet yoluyla nakledilmesidir. Bilginin üretilmesi ise temelde sem’î bilgiye dayanmak ya da en azından ona aykırı olmamak kaydıyla çeşitli yöntemler kullanarak akli çaba ile yeni bilgiler elde etmektir. Akıl-nakil, hadis-rey şeklinde ifade edilen bu iki metodun erken sayılabilecek dönemlerden itibaren rivâyet-dirâyet kavramlarıyla da kategorize edilmeye başlandığını görmekteyiz.³

Tefsir tarihinde ilk devirlerden bu yana, ayetlerin açıklanması için yalnızca nakille yetinen müfessirlerin yanı sıra bu sahada akli çıkarım ve yorumlara yer veren müfessirler de var olmuştur. Tefsir geleneğinde ilk metodu benimseyen müfessirler ile ikincilerin yöntemini birbirinden ayırmak için çeşitli isimlendirmelere gidilmiştir. Ancak bu konuda özellikle son dönemlerde rivâyet ve dirâyet şeklindeki ayrımın yaygınlık kazandığı görülmektedir. Rivâyet-dirâyet ayrımının farklı tefsir yöntemlerine mi işaret ettiği, yoksa tefsirin kaynaklarını mı nitelediği veyahut tefsir eserlerinin tasnifine yönelik birer tanımlama mı olduğu noktasında netlik olmaması, bu şekildeki bir ayrımın sorgulanmasını beraberinde getirmiştir. Şayet söz konusu kavramlar birer yöntem veya kaynağa işaret ediyorsa bunların içeriği hakkındaki ihtilaflar nasıl giderilecektir? Ya da bunlar tefsir literatürüne dair birer tasnif ise gerçek anlamda bir rivâyet veya dirâyet tefsirinden söz etmek mümkün müdür? Bu ve benzeri soru/n’lar çerçevesinde tefsirde rivâyet-dirâyet ayrımının mümkün olup olmadığı ile ilgili tartışmalar devam etmektedir.⁴

Öte yandan tefsir ilminde rivâyet-dirâyet ayrımının ortaya çıkışı ile ilgili de bazı tespitlerin yapıldığı görülmektedir. Konu hakkında müstakil bir çalışmaya imza atan M. Karagöz’ün tespitlerine göre Kur’an ilimleri ve tefsir usulü eserleri bağlamında Muhâsibî (ö. 243/857), Tûfî (ö. 716/1316), İbn Teymiyye (ö. 728/1327) ve Zerkeşî (ö. 794/1392) tarafından çeşitli imalar yoluyla işaret edilen bu ayrıma “rivâyet” ve “dirâyet tefsiri”

³ Örnek olarak bk. Ebû Muhammed Hasan b. Abdurrahmân er-Râmehürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsil beyne'r-râvî ve'l-vâî*, thk. Muhammed Accâc Hatib (Beyrut: Dâru'l-fikr, 1404), 611; Ebû'l-Velîd 'Abdullâh b. Muhammed el-Ezdî İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâ'î'l-Endulus* (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1408/1988), 1/411; Ebû Bekir Ahmed b. Ali Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Muştafa Abdulkadir 'Ata (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1417), 16/187.

⁴ Konu hakkındaki bazı çalışmalar için bk. Muhammed Aydın, “‘Rivayet Tefsiri’ Kavramı ve Kur’an’ın Kur’an ile Tefsiri: Eleştirel Bir Yaklaşım”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (Şubat 2009), 1-32; Müsâid b. Süleyman b. Nâsir et-Tayyâr, “et-Tefsîr Bi'l-Me'sûr ve et-Tefsîr Bi'r-Re'y Kavramları Üzerine Uygulamalı Bir Yaklaşım”, çev. Ahmet Küçük, *Marife: Bilimsel Birikim (Marife: Dini Araştırmalar Dergisi)* 9/2 (2009), 227-240; Abdullah Aygün, “Tefsirlerin Rivayet ve Dirayet Ayrımının Sorunları”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* IV/8 (2015), 141-160; Ali Karataş, “Tefsir İlminde Rivayet Algısı”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* XVIII/1 (2018), 21-57; Veysel Gengil, “Taberî ve Mâtürîdî’den Hareketle Farklı Bir Tasnif Denemesi: Ehl-i Hadis Ehl-i Re’y Tefsirleri”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2020), 113-152; Ali Karataş - Ömer Dinç, “Rivayet Tefsirinin Bir Yöntem Olup Olmadığı Meselesi Üzerine Bir Değerlendirme”, *Tefsirde Rivayet Eksenli Okumaların Kritiği*, ed. Abdurrahman Ensari vd., *İslami İlimlerde Metodolojik Problemler* Tefsir ve Kur’an İlimleri 1 (Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, 2021); Arslan Karaoglan, “Tefsirlerde Rivayet ve Dirâyet Ayrımının Objektifliği Sorunsalı”, *UMDE: Dini Tetkikler Dergisi* 6/1 (2023), 1-30.

ifadelerini kullanmak suretiyle ilk temas eden isim Kâfiyeci'dir (ö. 879/1478). Tefsir literatüründe ise başta Taberî (ö. 310/923) olmak üzere bazı müfessirler nakle ve rey dayalı tefsirden çeşitli vesilelerle söz etmekle birlikte bu konudaki ilk net ayrımı Şevkânî'nin (ö. 1250/1834) yaptığı görülmektedir. Zira o, hem mukaddimesinde rivâyet ve dirâyet yöntemlerinden söz etmiş hem de eserini açıkça bu ayrıma işaret edecek şekilde *Fethu'l-kadîr el-câmi' beyne fenneyi'r-rivâye ve'd-dirâye min 'ilmi't-tefsîr* şeklinde isimlendirmiştir.⁵ Çalışmasını tefsir usulü/Kur'an ilimleri literatürü ve bazı tefsirlerin mukaddimleri ile sınırlandıran ve "rivâyet-dirâyet" kavramlarının açıkça zikredilmesini esas aldığı anlaşılan Karagöz'ün söz konusu ayırım ile ilgili Kâfiyeci ve Şevkânî'yi öne çıkardığı görülmektedir.

Konuya temas eden bazı araştırmacıların farklı perspektiflerden başka isimleri bu ayırımın öncüsü olarak takdim ettiğini görmekteyiz. Söz gelimi H. Koçyiğit, bu ayırımın temelinde bazı hadislerin yer aldığına temas ettikten sonra rivâyet ve dirâyet kavramlarını az çok belirgin bir şekilde kullanan isimlerin başında Sa'lebî'yi (ö. 427/1035) zikretmektedir.⁶ A. Karataş, rey ile tefsiri rivâyetten ayırmasını göz önünde bulundurarak İbn Teymiyye'nin bu ayırımdaki etkisini dile getirmekte, Kâfiyeci'den önce İbn Haldun'un (ö. 808/1406) tefsiri nakle dayanan ve dile dayanan tefsir olmak üzere ikiye ayırmasının önemine dikkatleri çekmektedir.⁷ Bazı araştırmacılar ise bu kavramların çağdaş kullanımını esas alıp rivâyet-dirâyet ayırımını tefsir eserlerine dair tasnif çabası şeklinde ele almakta ve bu konuda Zürcânî (ö. 1367/1947) ile Zehebî'yi (1915-1977) öne çıkarmaktadır.⁸

Tefsirde rivâyet-dirâyet ayırımının ortaya çıkışını ele alan araştırmacıların tespitlerini dikkate aldığımızda bu konuda en çok İbn Teymiyye, Kâfiyeci, Şevkânî, Zürcânî ve Zehebî'nin isimlerinin zikredildiğini görmekteyiz. Konuyla ilgili zikredilen en erken isim ise Sa'lebî'dir. Bu durumda söz konusu ayırımın hicrî beşinci yüzyılda teşekkül etmeye başladığı, sekizinci yüzyılda biraz daha belirginleşip dokuzuncu yüzyılda netlik kazandığı ve modern çağda – konuyla ilgili bazı tartışmalar devam etmekle birlikte – belli oranda kabul görüp yaygınlaştığı ortaya çıkmaktadır. Bu ayırımı, yalnızca "rivâyet" ve "dirâyet" sözcüklerinin kullanılmasını dikkate alarak incelediğimizde sözü edilen tespitlerin doğru olduğu söylenebilir. Ancak tefsirdeki rivâyet-dirâyet ayırımının, bu sözcüklerle ifade edilmeye başlamazdan evvel de var olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Nitekim daha Hz. Peygamber ve sahabe döneminden itibaren tefsire dair birikim Müslümanlar arasında nakledilmeye başlamış, buna ilaveten ilk nesilden bu yana ayetlerin anlamına dair kişisel kanaatler ve çıkarımlar serdedilmiştir. En yalın ifadesiyle birinin nakle diğerinin akla dayalı olduğunu söyleyebileceğimiz bu iki tefsir yöntemi için literatürde birbirinden farklı kavramlar kullanılmıştır. İlk dönemlerden itibaren bilhassa tefsire dair eserlerde karşımıza çıkan tefsir-te'vîl ayırımında da benzer bir muhteva sezilmektedir. Bu kavramların içeriği hakkında ortak bir kanaat mevcut olmamakla birlikte bunlardan birincisinin tefsirin nakle dayalı yönünü, ikincisinin ise akli çıkarım

⁵ Mustafa Karagöz, "Tefsirde Rivayet-Dirayet Ayırımının Ortaya Çıkışı ve Mahiyeti", *Bilimname* 5 (Şubat 2024), 46-53.

⁶ Hikmet Koçyiğit, "Tefsirlerin Sınıflandırılması Meselesi", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/31 (2014), 49-50.

⁷ Ali Karataş, *Tefsir Geleneğinde Rivayet* (Ankara: Fecr Yayınları, 2021), 61-62.

⁸ Karaoğlu, "Tefsirlerde Rivâyet ve Dirâyet Ayırımının Objektifliği Sorunsalı", 2,19; Aygün, "Tefsirlerin Rivayet ve Dirayet Ayırımının Sorunları", 145,156; Ayrıca bk. Karataş, "Tefsir İlminde Rivayet Algısı", 29; Aydın, "Rivayet Tefsiri Kavramı", 7.

temelli boyutunu ifade ettiğine dair görüşler bulunmaktadır. Ayrıca tefsir-te'vîl ayrımının, bazı sebeplerle daha güvenilir olduğu kabul edilen ilk dönemlere ait tefsir nakillerini, nispeten daha öznel nitelikteki sonrakilerin yorum ve çıkarımlarından ayırmak üzere ortaya çıktığını söylemek mümkündür.

Bu makale, önceki araştırmaların bulgularını genişleterek tefsirde sonradan rivâyet-dirâyet kavramlarıyla ifade edilen yöntemlerin ilk dönemlerde nasıl ortaya çıktığını ele almakta ve tefsir-te'vîl farklılaşmasının bu ayrımın temeli olup olmadığını incelemektedir. Çalışmada şu soruya cevap aranmaktadır: "Rivâyet-dirâyet ayrımı gerçekten geç dönem bir tasnif midir, yoksa erken dönem tefsir-te'vîl kavramsallaşmasının terminolojik dönüşümünden mi ibarettir?" Bunun için çalışmada tarihsel-kavramsal analiz yöntemi benimsenmiştir. Başta tefsir, usul ve Kur'an ilimlerine dair eserler olmak üzere erken ve klasik dönem İslâm literatürü kronolojik olarak taranmış; tefsir-te'vîl, nakil-içtihat, rivâyet-dirâyet kavramlarının kullanım bağlamları karşılaştırmalı olarak incelenmiştir.

Tefsir-te'vîl ayrımının ortaya çıkışı ve bunların rivâyet-dirâyet tefsiri ile ilişkisine geçmeden önce nakle ve akla dayalı yorum yöntemlerinin olgusal anlamda nasıl ve ne zaman ortaya çıktığına göz atmak yerinde olacaktır.

1. Rivâyete ve Dirâyete Dayalı Tefsir Yöntemlerinin Ortaya Çıkışı

Tefsirde rivâyet-dirâyet ayrımı denildiğinde genellikle iki farklı şey akla gelmektedir. Bunlardan birincisi bir ayetin *tefsir yöntemi* olarak rivâyetin ya da dirâyetin kullanılmasına bağlı ortaya çıkan ayrımdır. Buna göre Kur'an tefsirinde bilhassa ilk üç nesilden gelen rivâyetleri esas almak suretiyle onları ayetin doğru anlaşılması için istihdam etmeye *rivâyet tefsiri yöntemi* adı verilmektedir. Ayetleri doğru anlamak için yalnızca rivâyet malzemesiyle yetinmeyerek dil, tarih, edebiyat, bilim, aklî delil gibi başka yardımcı kaynakları da istihdam eden yöntem ise *dirâyet tefsiri* şeklinde adlandırılmaktadır. Diğer bir ifadeyle Türcan'ın da dikkat çektiği üzere Hz. Peygamber ve ilk iki nesilden nakledilen haberlerin merkezde yer aldığı yönetime rivâyet tefsiri denirken bu tür haberlerin yalnızca ihtiyaç duyulduğunda yer verilen yardımcı kaynak şeklinde telakki edildiği, gerek İslâm menşeli gerekse diğer ilimlerin verilerine dayalı aklî çıkarımların daha yoğun kullanıldığı yönetime ise dirâyet tefsiri ismi verilmektedir.⁹ Daha önce de ifade edildiği gibi bu yöntemlerin tam olarak neye tekabül ettiği hakkında görüş birliğinden söz etmek mümkün değildir. Ancak biz yukarıdaki tanımları dikkate alacağımızı belirtmeliyiz.

Rivâyet-dirâyet ayrımının ikinci anlamı ise müfessirlerin ağırlık verdiği baskın yöntemi esas alarak tefsir eserlerini *rivâyet ve dirâyet tefsirleri* şeklinde tasnif etmektir. *Yöntem* açısından rivâyet-dirâyet ayrımının ortaya çıkışını İslâm'ın ilk dönemlerine kadar götürmek mümkünken *tasnif* çabası olarak rivâyet dirâyet ayrımının çok daha sonraları teşekkül ettiği görülmektedir. Biz bu çalışmada rivâyet-dirâyet ayrımını *tefsir yöntemi* bağlamında ele alacağız. Dolayısıyla şimdi bu başlık altında bir tefsir yöntemi olması bakımından rivâyet-dirâyet ayrımının izlerini sürmeye başlayabiliriz.

"Bir ayetle ilgili Hz. Peygamber'den veya ilk nesillerden gelen rivâyetleri nakletmek suretiyle o ayetin ilk ve asıl anlamına ulaşma çabası" şeklinde tanımlayabileceğimiz rivâyet tefsiri yönteminin bir disiplin olarak değilse de bir olgu olarak evvela Hz.

⁹ Saliha Türcan, *Rivâyet Tefsiri Geleneğinin Dönüşümü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021), 82.

Peygamber döneminde ortaya çıktığını söylemek mümkündür.¹⁰ Zira sahabe arasında Hz. Peygamber'in beyanlarını işitenlerin, işitmeyenlere bu beyanları aktardıkları bilinmektedir.¹¹ Yine sahabe çeşitli vesilelerle gittikleri bölgelerdeki müslümanlara bu tür haberleri naklediyorlardı.¹² Bu nakil bir ayetin tefsirine yönelik olduğunda bir anlamda rivâyet tefsiri yapmış oluyorlardı. Ashabın Kur'an'ı onar ayetlik gruplar halinde öğrendikleri, o ayetlerdeki emirler ile yasakları ve çeşitli ahkamı iyice öğrenmeden diğerlerine geçmedikleri yönünde ifadeler vardır. Onların bu eğitimi bizzat Hz. Peygamber'den ya da bazı yetkin sahabeden almış olmaları mümkündür¹³ ki esasında bu bir anlamda tefsirin rivâyet yoluyla aktarımının ilk örneklerini teşkil etmektedir. Hz. Peygamber'in irtihalinden sonra bu rivâyet sistemi gelişerek devam etti. Gerek Hz. Peygamber'e yetişemeyen tabiûn nesli gerekse ondan yeteri kadar istifade imkânı bulamayan genç sahabiler, Kur'an ayetlerinin doğru manasına muttali olabilmek için özellikle bu konuda ihtisaslaşmış bazı sahabeye müracaat ediyorlar, konuyla ilgili bazen aydınlatıcı hadisleri bazen de ashabın kendi tanıklıklarını öğreniyorlardı.¹⁴ Kendilerinin de bir sonraki nesle aynı yöntemle aktaracakları bu malumat, daha sonraları rivâyet tefsirinin kaynaklarını oluşturacak temel bilgileri içermektedir.

“Ayetlerle ilgili rivâyet malzemesi ile yetinmeyerek dil, tarih, edebiyat, bilim gibi başka verilerle de bağlantılar kurmak suretiyle ayetin anlam evreninde akli çıkarımlarda bulunmak” şeklinde tarif edebileceğimiz dirâyet tefsirinin ilk ne zaman ortaya çıktığı ise oldukça karışık bir mevzudur. Rivâyet tefsiri gibi bunu da Hz. Peygamber dönemine kadar götürmek mümkündür. Hatta çoğunluk tarafından Kur'an'ın ilk müfessiri kabul edilen Hz. Muhammed'in hem rivâyet tefsirine hem de dirâyet tefsirine dair pratik anlamda ilk örnekleri ortaya koyduğu söylenebilir. Şöyle ki: Kaynakların aktardığına göre Hz. Peygamber bazı ayetlerin tefsirini vahiy yoluyla bizzat Cebrail'den almıştır.¹⁵ Bu durumda Cebrail'den nakilde bulunduğu için bu tür tefsir olgu itibarıyla rivâyet tefsiri sayılacaktır. Bazı ayetler hakkında ise kişisel tecrübesi ve akli muhakemesi ile açıklamalarda bulunmuş olma ihtimali mevcuttur.¹⁶ Bizzat vahiy kaynaklı olmamakla

¹⁰ Yaygın kanaate göre ilmi bir disiplin olarak değilse de Kur'an'ı açıklama faaliyeti anlamında tefsir, Hz. Peygamber zamanında bizzat İslam peygamberi ile birlikte başlamıştır. Bk. Ebu'l-Abbâs Takiyyüddin İbn Teymiyye, *Mukaddime fi usûli't-tefsir* (Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayât, 1490/1980), 9; Muhammed es-Seyyid Hüseyin ez-Zehabî, *et-Tefsir ve'l-müfessirîn* (Kahire: Mektebetü Vebhe, ts.), 1/42-45; Subhî es-Sâlih, *Mebâhis fi ulûmi'l-Kur'an* (y.y.: Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, 2000), 289; İsmail Cerrahoğlu, *Kur'an Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hz Veren Âmiller* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1968), 23; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 233; Muhsin Demirci, *Tefsir Tarihi* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2024), 57-63; Buna karşılık Hz. Peygamber'in Kur'an'ı açıklama faaliyetinin tefsir değil beyan kapsamında değerlendirilmesi gerektiğini düşünenler de vardır. Konu hakkında geniş bilgi ve değerlendirmeler için bk. Muhammed Coşkun, *Tefsirin İlk Çağları* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2019), 44-72, 326-334.

¹¹ Ebû Bekir Ahmed b. Ali Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-İlm* (Beyrut: İhyâü's-Sünne, ts), 95; Mehmet Emin Çiftçi, “Sahabenin Hadis Rivayeti ve Sahih Hadis Algısı”, *Academic Platform Journal of Islamic Research* 3/1 (2019), 43-44.

¹² Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 233.

¹³ Necmeddin Süleyman b. Abdülkavî et-Tûfî, *el-İksîr fi 'ilmi't-tefsir*, thk. Abdülkâdir Hüseyin (Beyrut: Dâru'l-Evzâ'i, 1409), 35.

¹⁴ Hz. Peygamber ve sahabe döneminde tefsir hakkında geniş bilgi için bk. Zehabî, *et-Tefsir ve'l-müfessirîn*, 1/29-30; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi* (Ankara: Fecr Yayınları, 1996), 1/39-102; Mehmet Akif Koç - Zekeriyâ Pak, “Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri”, *Kur'an İlimleri ve Tefsir Tarihi El Kitabı* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2021), 107-121; Demirci, *Tefsir Tarihi*, 57-87; Abdurrahman Altuntaş, “Hz. Peygamber ve Sahâbe Döneminde Tefsir”, ed. Adem Çatak - Berat Sarıkaya (Uluslararası “İslamî İlimlerin Teşekkülü ve İslamî İlimler Arası İlişkiler” Sempozyumu, Ankara: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, 2014), 17-26.

¹⁵ Örnek olarak bk. Ebu Abdullah Muhammed en-Neyşâbü'rî Hâkim, *el-Müstedrek ale's-şâhihayn* (Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, 1990), 2/277; Ebû Muhammed el-Begâvî, *Me'âlimu't-tenzîl fi tefsiri'l-Kur'an*, thk. Muhammed 'Abdullâh en-Nimr v.dğr (b.y.: Dâru Taybe, 1417/1997), 8/463; Necmeddin Ömer b. Muhammed en-Nesefî, *et-Teyisir fi't-tefsir*, thk. Mahir Edib Habuş (İstanbul: Dâru'l-Lübâb, 1440), 7/105, 15/505.

¹⁶ Nitekim Şâtibi sünnetin ya vahye ya da Peygamber'in ictihadına dayandığını söylemiştir. Bk. İbrahim b. Musa

birlikte vahyin kontrolünde olduğu için doğruluğu tartışmasız olan bu tür beyanları ise dirâyet tefsirinin ilk örnekleri kabul edebiliriz. Bu durumda hem tefsirin rivâyet edilmesinin hem de tefsirde dirâyetin kullanılmasının Hz. Peygamber ile birlikte başladığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Burada şu sorular akla gelebilir: Hz. Peygamber hangi ayetleri dirâyetiyle, hangilerini rivâyet ile tefsir etmiştir? Bunları birbirinden ayırmak için herhangi bir ölçüt var mıdır? Bu sorulara kesin ve net cevap verebilmek için elbette geniş çaplı araştırmalara ihtiyaç vardır. Ancak bu makalenin sınırları çerçevesinde şu kadarını söylemek mümkündür: Hz. Peygamber'in bizatihi Cebrail'den öğrendiğini belirttiği tefsirler rivâyet kategorisinde değerlendirilebilir. Aynı şekilde bunu açıkça belirtme de aklî muhakemeye ve müşahade yoluyla bilmeye kapalı olan bazı gaybî hususları Cebrail'den naklettiği düşünülebilir. Bunlara da hükmen rivâyet tefsiri demek mümkündür. Bunların dışında kıyas, içtihat, istinbat ve dil tahlili gibi beşerî çaba ile ulaşılabilecek beyanları ise dirâyet sınıfına dahil edilebilir ki mevzuyla ilgili yapılan bir çalışmada¹⁷ bunun hangi konularda cari olduğunu örnekleriyle birlikte bulmak mümkündür.

Sahabe tefsirini de aynı şekilde değerlendirebiliriz. Her ne kadar sahabenin ayetlere dair beyanları rivâyet tefsirinin ana kaynakları arasında zikredilse de aştan nakledilen bütün tefsir haberlerini sadece rivâyet kategorisinde değerlendirmek doğru olmayacaktır. Zira bu tür haberlerin bir kısmı sahabenin kendi dirâyetine dayanmaktadır.¹⁸ Sahabeden gelen tefsirî nitelikteki haberlerden sadece iki kategoriye rivâyet tefsiri saymak yerinde olacaktır. Bunlardan birincisi, ancak vahiy ile bilinebilecek gaybî bir konudaki haberlerdir ki bunları – her ne kadar belirtmeseler de – Hz. Peygamber'den duydukları kabul edilir. Hükmen merfu kabul edilen¹⁹ bu tür haberler dışında bir de ayetin nüzülü ile ilgili sahabenin müşahedesine dayanan haberler vardır ki bunlarda da herhangi bir dirâyet söz konusu değildir; sahabe yalnızca gözlemini aktarmaktadır. Sahih olmak kaydıyla dinde hüccet kabul edilen²⁰ bu tür haberler dışında sahabeye atfedilen diğer tefsir rivâyetleri, oluşum itibarıyla dirâyet mahsulüdür.²¹ Aynı âyet hakkında aştan nakledilen ihtilafı haberler bunun delilidir. Oluşum itibarıyla dirâyet mahsulü olan bu tür haberler, sonraki nesillerce nakledilmesi sebebiyle bir yandan da rivâyet malzemesi olmaktadır.²² Ancak Mâtürîdî'nin de tefsirinde bizzat uyguladığı yöntem gereğince sahabeden nakledilen bütün haberleri aynı kefeye koymak doğru değildir. Onların müşahedesine ya da Hz. Peygamber'den nakline dayanan haberler dinde hüccettir. Ancak dirâyetlerine ve icthatlarına dayanan haberler ise tercih sebebi olmakla birlikte diğerleri gibi mütalaa edilemezler.²³ Mâtürîdî bunu eserinin

b. Muhammed eş-Şâtibî, *el-Muvâfâkât*, thk. Ebû 'Ubeyde Meşhûr b. Hasen es-Selmân (b.y.: Dâru İbn 'Affân, 1417/1997), 4/335.

¹⁷ Zeynep Nermin Aksakal, "Tefsir-Akl İlişkisi: Rivayet Tefsirinde Dirayet", *Akl Kitabı 7: Mantık, Metafizik, Ahlak, Din, İnanç ve Dilde Akl*, (2021), 240-249.

¹⁸ Bk. Aksakal, "Tefsir-Akl İlişkisi", 249-261.

¹⁹ Bk. Hâkim, *el-Müstedrek*, 2/283.

²⁰ Cemal Mustafa Abdülhamid Abdülvehhâb en-Neccâr, *et-Tefsîr bi'l-me'sûr* (Kahire: Matbaatü'l-Huseyn el-İslâmiyye, 1419), 162-163.

²¹ Konu hakkında geniş bilgi için bk. Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, 1/71-72.

²² Aydın, "'Rivayet Tefsiri' Kavramı", 17, 20; Karataş, "Tefsir İlminde Rivayet Algısı", 30; Karataş, *Tefsir Geleneğinde Rivayet*, 54-55; Türkan, *Rivayet Tefsiri Geleneğinin Dönüşümü*, 81.

²³ Konu hakkında geniş bilgi ve benzer değerlendirmeler için bk. Enes Büyüç, "Mâtürîdî'nin Tefsir-Te'vîl Ayrımı ve Bunun Te'vîlât'taki Pratik Değeri Üzerine Bir İnceleme", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 23/1 (Haziran 2019), 218-222; Veysel Gengil, "Mâtürîdî'de Tefsir Te'vîl Ayrımı Meselesi", *Diyanet İlmî Dergi* 55/3 (2019), 808-810.

başında yer verdiği tefsir-te'vîl ayrımıyla izah etmektedir. Tefsir, ayetin hakiki anlamına yönelik kesin beyandır ve bu yetki ayetin nüzulüne tanıklıkları dolayısıyla sahabeye aittir. Diğer bir ifadeyle sahabenin tanıklığına dayalı kat'î beyanlar *tefsir* kategorisindedir. Sahabe dışındaki âlimlerin ayetler hakkındaki kesin bir delile dayanmayan beyanları ise ayetin muhtemel anlamlarıdır ki bunu da Mâtürîdî *te'vîl* kavramıyla ifade etmektedir.²⁴

Ezcümle *bir yöntem olarak* pratik anlamda hem rivâyet hem de dirâyet tefsirinin Hz. Peygamber'le başladığını, sahabe ve tâbiûn neslinde artarak devam ettiğini söyleyebiliriz. Tedvin dönemine geldiğimizde, tefsire dair yazılan ilk eserlerin bir kısmının daha çok seleften nakledilen haberlere ağırlık verdikleri görülür ki bunlar sonradan bazı müellifler tarafından rivâyet tefsirleri adı altında kategorize edilecektir. Bazı eserler ise dilsel izahlara, kelâmî ya da fikhî mülâhazalara yahut sufi yorumlara ağırlık vermeleri dolayısıyla dirâyet tefsiri şeklinde adlandırılacaktır.

2. Rivâyet-Dirâyet Ayrımının Temeli Olarak Tefsir-Te'vîl Kavramları

Tefsir kelimesi **فسر** kökünden ya da taklib yoluyla **سفر** kökünden tef'îl vezninde mastar olup sözlükte “maddî ya da manevî anlamda bir şeyi keşfetmek, açığa çıkarmak, açıklamak, üzeri kapalı bir şeyi açmak” gibi anlamlara gelmektedir.²⁵ Bu kök anlam zamanla “Anlaşılması güç bir ifadeden kastedilen manayı ortaya çıkarmak” şeklinde genişlemiştir.²⁶ Buradan hareketle ıstılahta, Kur'an ayetlerinde kastedilen manayı bazı delillere dayanmak suretiyle açıklama faaliyetine “tefsir”, bununla ilgilenen ilme de tefsir ilmi adı verilmiştir.²⁷

Te'vîl sözcüğü ise “dönmek” manasındaki **وَل** kökünden tef'îl kalıbında mastar olup sözlükte “bir şeyi aslına döndürmek, bir şeyin neticesini haber vermek, rüyayı yorumlamak” gibi anlamlar ifade etmektedir.²⁸ *Te'vîlîl-kelâm* denildiğinde “bir sözün akıbeti ve tefsiri” anlaşılmaktadır.²⁹ Aslında *te'vîl* kelimesi ile “ilk, önce, birinci”

²⁴ Muhammed b. Muhammed Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Tefsîru'l-Mâtürîdî*, thk. Mecdî Bâselûm (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005), 1/349.

²⁵ Ebu'l-Huseyn Ahmed el-Kazvîni İbn Fâris, *eş-Şâhibî fî Fıkhi'l-Luğatî'l-'Arabîyye ve Mesâilîhâ ve Sunenî'l-'Arabî fî Kelâmihâ* (b.y.: y.y., 1418/1997), 145; Ebû Tâhir Muhammed b. Ya'kûb el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhîr*, thk. Muhammed Naîm el-Arkasûsî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1426), 456; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbî'l-Kurân*, thk. Saffân Adnan ed-Dâvûdî (Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1412), 636; Ebû'l-Faḍl Muhammed b. Mukerrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Şâdir, 1414/1993), 5/55; Muhammed Hamdî Yazır Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, ts.), 1/26; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 213-214; Tefsir kelimesinin sözlük anlamı hakkında geniş bilgi ve değerlendirmeler için bk. Ahmet Sait Sıcak, *Kur'an Tefsirinde Öznellik* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013), 81-88; Faruk Çaykara, *Kur'an'ın Yorumlanmasında Amaçsal Yaklaşımlar* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007), 13-15.

²⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 5/55; Muhammed b. Muhammed b. 'Abdurrezzâk ez-Zebîdî, *Tâcu'l-'Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. Heyet (Kuveyt: Vizâratü'l-İrşâd ve'l-Enbâ', 1385), 13/323.

²⁷ Ebû 'Abdullah Muhammed b. 'Abdullah b. Bahâdîr eş-Şâfi'î ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî 'ulûmî'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm (b.y.: Dâru 'İhyâ'î'l-Kutubî'l-'Arabîyye, 1376/1957), 1/13; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 214; Muhsin Demirci, *Tefsir Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2017), 283; Tefsir kavramının terim anlamı ve tanımları hakkında geniş bilgi için bk. Sıcak, *Kur'an Tefsirinde Öznellik*, 88-90; Çaykara, *Kur'an'ın Yorumlanmasında Amaçsal Yaklaşımlar*, 15-19.

²⁸ Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbu'l-luğa*, thk. Muhammed 'Avd Mîr'ab (Beyrut: Dâru İhyâ'î'l-Turâsî'l-'Arabî, 2001), 15/329-330; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 11/33-34; Fîrûzâbâdî, *Kâmûs*, 963; Tevil sözcüğünün sözlük anlamı hakkında geniş bilgi ve değerlendirmeler için bk. Orhan Karmış, *Tefsir İlminde Tevilin Yeri ve Önemi* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1975), 112-115; Sıcak, *Kur'an Tefsirinde Öznellik*, 91-95; Çaykara, *Kur'an'ın Yorumlanmasında Amaçsal Yaklaşımlar*, 19-25; Hüseyin Doğan, *İlk Dönem İslâm Kelâmcılarında Dinsel Metinleri Anlama ve Te'vîl Problemi* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010), 70-78.

²⁹ Fîrûzâbâdî, *Kâmûs*, 963; Ebu'l-Huseyn Ahmed el-Kazvîni İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyîsî'l-luğa*, thk. 'Abdusselâm Muhammed Hârûn (b.y.: Dâru'l-Fikr, 1979), 1/162.

anlamlarındaki *evvel* sözcüğü aynı kökten gelmektedir. Buradan hareketle *te'vîl*, bir sözü, bir olayı, bir rüyayı ilk haline yani katışıksız aslı haline döndürüp kapalılığa neden olan fazlalıklardan arındırmak anlamını ihtiva etmektedir.³⁰ Tefsir ilminde ise *te'vîl* kelimesi genellikle “Kur'an ayetlerini muhtemel manalarından birine göre izah etmek” manasında kullanılmaktadır.³¹

Kur'an'da *tefsir* ve *te'vîl* kavramları tamamen sözlük anlamlarında kullanılmış,³² hadislerde ve sahabe dilinde ise yavaş yavaş Kur'an'ın açıklanması ve yorumlanması manası ortaya çıkmaya başlamıştır.³³ Ancak yine de ilk iki asırda ayetlerin beyanı anlamında *tefsir* kavramının daha yaygın olarak kullanıldığı, *te'vîl*in ise pek tercih edilmediği görülmektedir.³⁴ Kur'an'da ve hadislerde *te'vîl* çoğunlukla “bir haberin gerçekleşmesi, bir emrin yerine getirilmesi veya bir rüyanın yorumlanıp tahakkuk etmesi” anlamlarını içermektedir.³⁵

Tefsir ve *te'vîl*in istilâhî olarak farklı anlama gelip gelmediğiyle ilgili iki temel görüş ortaya çıkmıştır.³⁶ Bazıları bu kavramların ilk dönemlerde birbirinin yerine kullanıldığını, ancak zamanla bunlar arasında bazı nüansların ortaya çıktığını savunmaktadır.³⁷ Buna mukabil söz konusu kavramların ilk dönemlerden itibaren farklı anlam dünyalarına

³⁰ İbn Fâris, *Mu'cem*, 158-162; Ebu'l-Fetih Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehristânî, *Mefâtihu'l-esrâr ve mesâibihu'l-ebâr*, thk. Muhammed Ali Âzerşeb (Tahran: Merkezü'l-Buhûs ve'd-Dirâsât li't-Türâsi'l-Mahtûd, 1386), 1/48.

³¹ Zerküşî, *el-Burhân*, 2/148; Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, thk. Ebû Muhammed b. Âşûr (Beyrut: Dâru l-Hıyâi't-Turâsî'l-Arabî, 1422/2002), 1/87.

³² İlgili ayetler için bk. el-Furkân 25/33; Âl-i İmrân 3/7; en-Nisâ 4/59; el-A'râf 7/53; Yûnus 10/39; Yûsuf 12/6,21,36,37,44,45,100,101; el-İsrâ 17/35; el-Kehf 18/78,82. Konu hakkında ayrıca bk. Ebû'l-Hasan Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Abdullah Mahmud Şehhâte (Beyrut: Dâru l-Hıyâi't-Türâs, 1423), 3/234; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Kahire: Hece li-Tibaati'n-Neşr, 2001), 17/447; Ebû Muhammed 'Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî İbn Ebî Hâtîm, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib (Suudi Arabistan: Mektebetü Nezzâr Mustafâ el-Bâz, 1419/1998), 8/2691; Mâtürîdî, *Tefsîr*, 8/24-25; Ebû'l-Leys Semerkandî, *Bahru'l-'ulûm* (b.y.: y.y., ts.), 2/537; Karmuş, *Tefsîr ilminde Tevilin Yeri ve Önemi*, 115-132; Hüseyin Doğan, “Tefsir-Te'vil Ayrımı ve Te'vilin Dinî Nasslarda İfade Ettiği Anlam Dünyası”, *İslam ve Yorum: Temel Tartışmalar, İnkârlar ve Sorunlar*, ed. Mehmet Kubat vd. (Malatya: Malatya İlahiyat Vakfı Yayınları, 2017), 1/1/395-402; M. Zeki Duman, “Kur'an'da Mütешâbihât”, *Bilimname* 9 (Mart 2005), 32-35; Doğan, *Te'vil Problemi*, 79-89; Nasr Hâmid Ebû Zeyd, *Mefhûmu'n-nass: Dirâse fi 'ulûmi'l-Kur'ân* (Mağrib: el-Merkezü's-Sekâfiyyi'l-'Arabî, 2014), 226-232.

³³ Tefsir sözcüğüne örnek olarak bk. Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-şâhih*, thk. Muhammed Zühri b. Nâsir (Beyrut: Dâru Tavkî'n-Necât, 1422/2001), “Tefsir”, 2/11, “İ'tisâm”, 25, “Tevhid”, 51; Ebû'l-Hasan İbnü'l-Haccâc el-Müslim, *el-Câmi'u's-şâhih*, thk. M. Fuat Abdülbâkî (Beyrut: Dâru l-Hıyâi't-Türâsî'l-Arabî, ts.), “İman”, 23; Ebû 'Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni İbn Mâce, *Sünenü İbn Mâce*, thk. Muhammed Fuâd 'Abdülbâkî (b.y.: Dâru l-Hıyâi't-Türâsî'l-Arabîyye, ts.), “Ticârât”, 58; Ebû Abdurrahman Ahmed en-Nesâî, *es-Sünen (el-Müctebâ)*, thk. Abdülfettâh Ebû Guddê (Haleb: Mektebetü'l-Matbûati'l-İslâmiyye, 1406/1986), “İman”, 25, “Eşribe”, 54; Süleyman b. Eş'as İshak es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *Sünen*, thk. Şuayb el-Arnaût, Muhammed Kâmil Karabelâ (Beyrut: Dâru'r-risâle, 1430/2009), “Eşribe”, 7; Tevil sözcüğüne örnek olarak bk. Ebû 'Abdillâh Ahmed b. Hanbel, *Musnedu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Su'ayb el-Arnaût - 'Adil Murşid (b.y.: Mu'essestü'r-Risâle, 1421), 4/225,244, 5/65,160,215, 10/97; Ebû Abdullah Muhammed ed-Dârimî, *es-Sünen* (Riyad: Dâru'l-Muğni, 2000), “Rüya”, 13; Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim İbn Kuteybe, *Uyûnu'l-Ahbâr* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1418), 2/135.

³⁴ Çaykara, *Kur'an'ın Yorumlanmasında Amaçsal Yaklaşımlar*, 26-27 (82. dipnot).

³⁵ Hadislerde tevil sözcüğünün kullanımı hakkında bk. Doğan, “Tefsir-Te'vil Ayrımı”, 1/403-405; Çaykara, *Kur'an'ın Yorumlanmasında Amaçsal Yaklaşımlar*, 26; Doğan, *Te'vil Problemi*, 90-93.

³⁶ Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn 'Abdurrahmân b. 'Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr fi 'İlmi't-Tefsîr*, thk. 'Abdurrezâk el-Mehdî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1422/2001), 1/12.

³⁷ Bk. Celal Kırca, “Mâtürîdî'nin Tefsir, Te'vil Anlayışı ve Metodu”, *Ebû Mansur Semerkandî Mâtürîdî (862-944)*, ed. Ahmet Hulusi Köker (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Matbaası, 1986), 57-58; Mustafa Öztürk, “Tefsir Te'vil Karşıtlığının Tarihsel ve Epistemolojik Kökeni”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 14/1 (2001), 79; Burhan Çonkor, “Ebû'l-Hasan el-Âmirî'nin (ö. 381/992) Kur'an Yorum Metodolojisi ve Râğib el-İsfahânî'nin (ö. V./XI. Yüzyılın İlk Çeyreği) Görüşleri Çerçevesinde Değerlendirilmesi”, *Hitit Üniversitesi (Gazi Üniversitesi) Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23/1 (2024), 63.

sahip olduğuna dair kanaatler de mevcuttur.³⁸ Bu farklı kanaatlerin oluşmasında söz konusu kavramların bazı eserlerde birbirinin yerine kullanıldığına dair örneklerin yanında erken dönem tefsir eserlerinin isimlerindeki tercihler de etkili olmuştur. Söz gelimi hicrî üçüncü yüzyılda tefsir yazan San'ânî (ö. 211/826) eseri için *Tefsîru'l-Kur'ân*, Huvvârî (ö. 258/871) *Tefsîru Kitâbillâhi'l-'Azîz* ismini tercih ederken aynı dönemin başka önemli bir siması İbn Kuteybe (ö. 276/889) bir eserine *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, diğerine ise *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân* adını vermiştir. Onlardan kısa bir süre sonra Taberî (ö. 310/923), tefsirini *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân* şeklinde isimlendirerek tefsirinin adında te'vîl sözcüğünü tercih edip eserinde tefsir ve tevil kavramlarını sıklıkla kullanmış, ancak bunların anlam farkına dair bir kayıta bulunmamıştır.³⁹ Onun eserinin isminde te'vîl sözcüğünü kullanırken belli bir maksadı gözetip gözetmediğine dair bir değerlendirmesine rastlanmamaktadır. Ancak onunla hemen hemen aynı dönemde yaşamış olan Mâtürîdî (ö. 333/944), hem eserinin başında tefsir ve tevilin farkına dikkat çekmiş hem de ileride ele alınacağı üzere tefsir kavramının içerdiği mesuliyetten kurtulma amacıyla bilinçli olarak tefsirini *Te'vîlâtü'l-Kur'ân* şeklinde isimlendirmiştir.⁴⁰

Bu kısa girişten sonra, tefsir-te'vîl ayrımının rivâyet-dirâyet şeklindeki ayrışmanın neresinde durduğunu ortaya koymak için söz konusu ayrımın nasıl ve ne zaman teşekkül etmeye başladığını ve bu kavramların farkına dair bazı tespitleri biraz daha detaylı inceleyebiliriz.

Erken dönemden itibaren tefsir usulüne dair kaleme alınan eserlerde tefsir ve te'vîlin farklı çağrışımlara sahip olduğu sezilmektedir. Konuyla ilgili araştırmalar yapan İ. Çalışkan'a göre mevzu ile alakalı ilk eserlerden biri olan *el-Câmi'* (fi 'ulûmi'l-Kur'an)'ın müellifi Abdullah b. Vehb (ö. 197/812) rivâyete dayanan *tefsiri* öne çıkarırken ondan yaklaşık yarım asır sonra Muhâsibî (ö. 243/857) *Fehmü'l-Kur'ân* adlı eserinde – her ne kadar çoğunlukla te'vîli, eleştirdiği kimselerin yorumları için kullansa da – Kur'an'la eğitilmiş bir aklın ayetleri yorumlamasının önemine temas etmekte ve bu anlamıyla *te'vîl* faaliyetine dikkatleri çekmektedir. Böylece Çalışkan'a göre hicrî ilk asırda tereddütlerle yaklaşılan hatta reddedilen te'vîl, yavaş yavaş meşruiyet kazanmaya başlamıştır.⁴¹

Başka bir çalışmada tefsir-te'vîl ayrımına ilk işaret eden isimler arasında Ali b. Ahmed b. Musa el-Fârisî de zikredilmektedir. Söz konusu çalışmada hicrî 3. asrın ortalarında yaşayan bir muhaddis olduğu vurgulanan el-Fârisî,⁴² tefsirin, manayı kesin olarak tespit etmek olduğunu, bunu ancak Allah'ın bildirmesiyle peygamberlerin yapabileceğini; te'vîlin ise dilsel ihtimallere dayalı beyan olup bunu hem peygamberlerin hem de diğer âlimlerin yapabileceğini söylemiştir.⁴³ Böylece denilebilir ki Fârisî, tefsir-te'vîl ayrımının merkezine kesinlik vurgusunu koyup yetki kaynaklı farka dikkat çekmek suretiyle kendisiyle hemen hemen aynı dönemde yaşamış olan Mâtürîdî'nin meşhur tefsir-te'vîl ayrımına ilham kaynağı olmuştur.

³⁸ İsmail Çalışkan, "Tefsirde Mâtürîdî'yi Keşfetmek: İmam Mâtürîdî ve Te'vîlâtü'l-Kur'ân'ın Tefsir İlmindeki Yeri", *Mîlet ve Nihal-İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 7/2 (Ağustos 2010), 75.

³⁹ Öztürk, "Tefsir Te'vîl Karşıtlığı", 78-79; Çalışkan, "Tefsirde Mâtürîdî'yi Keşfetmek", 74-76.

⁴⁰ Öztürk, "Tefsir Te'vîl Karşıtlığı", 80.

⁴¹ Çalışkan, "Tefsirde Mâtürîdî'yi Keşfetmek", 73.

⁴² Enes Büyük, "el-Hüseyin b. el-Fadl el-Becelî'nin (ö. 282/896) Hayatı, Tefsirciliği ve Tefsir Tarihine Etkisi", *Diyanet İlmî Dergi* 59 (2023), 71.

⁴³ Ebû Muhammed Ahmed b. Muhammed el-Horasânî, *Kitâbu'l-mebânî li-nazmi'l-me'ânî*, thk. Ahmed b. Fâris es-Selâm (Dubai: Cem'iyetü Dâri'l-Birr, 2022), 2/9.

Yine Çalışkan'ın tespitlerine göre hicrî III. yüzyılın önemli dil ve Kur'an ilimleri âlimi İbn Kuteybe (ö. 276/889), tefsir ve müfessir kavramlarını bilinçli olarak selef (sahabe, tâbiûn ve sonraki nesil) için kullanmak ve tefsir yetkisinin yalnızca onlara ait olduğunu belirtmek⁴⁴ suretiyle, bir anlamda tefsir-te'vîl ayrımını başlatmış ve ortaya koyduğu eserlerle "Kur'an'ın müşkil, mecaz ve müteşâbihlerinin makul ve makbul bir te'vîlini oluşturmaya çalışmıştır."⁴⁵

Kuşeyrî (ö. 465/1072) ve Zerkeşî'nin (ö. 794/1392) naklettiğine göre Nişabur bölgesinin erken dönem müfessirleri arasında yer alan Hüseyin b. Fadl el-Becelî (ö. 282/896)⁴⁶ *tefsirin rivâyette, te'vîlin ise dirâyette ilişkili olduğunu* söylemiştir.⁴⁷ Tespit edebildiğimiz kadarıyla tefsir ve te'vîle dair ilk net ayrım budur. Kanaatimizce Becelî hem tefsir ve te'vîlin farkını açıkça dile getirmesi, hem rivâyet ve dirâyeti peş peşe zikrederek bu iki yönetime dikkat çekmesi, hem de sözü edilen kavramların birbiriyle sıkı ilişkisine ilk defa vurgu yapması açısından tefsir tarihinde ismi mutlaka anılması gereken önemli bir şahsiyettir.⁴⁸ Bilhassa da onun, tefsiri rivâyette, te'vîli ise dirâyette ilişkilendirmesi, ele aldığımız konuya güçlü bir atf sağlamaktadır.

İbn Vehb, Muhâsibî ve İbn Kuteybe gibi âlimlerin eserlerinde yavaş yavaş belirginleşmeye başlayan, Fârisî ve Becelî ile de açıkça dile getirilen tefsir-te'vîl ayrımı İmam Mâtürîdî'nin (ö. 333/944) bu iki kavramı detaylı tanımlamalarla birbirinden ayırması ile daha açık bir biçimde ortaya konmuş ve te'vîl kavramı da tam olarak meşru bir zemin elde etmiştir.⁴⁹

Tefsir-te'vîl ayrımını *Te'vîlât*'ın mukaddimesinde ele alan Mâtürîdî'ye göre *tefsir*, bir âyet hakkında gözlem ve müşahedeye dayalı olarak kesin bir bilgiyi nakletmektir ki bu yetki vahyin nüzul ortamına tanıklık eden sahabeye aittir. Te'vîl ise bir sözün muhtemel anlamlarına işaret etmekten ibarettir ve bunu yapacak olanlar fukahâ yani ulemadır.⁵⁰ Esasında Mâtürîdî tefsir ve te'vîle dair bu beyanında söz konusu kavramların çerçevesini çok iyi bir şekilde çizmiştir. Ancak Mâtürîdî'nin, ilgili beyanatı *فيل* diyerek aktarması, bunları ilk dile getirenin kendisi olmadığını, onun önceki bazı âlimlerin sözlerini geliştirerek naklettiğini göstermektedir. Yine de elimizdeki kaynaklar dikkate

⁴⁴ Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim İbn Kuteybe, *Te'vîlu müşkil'l-Kur'ân*, thk. İbrahim Şemseddin (Beyrut: Dâru'l-Kütüb'l-İlmiyye, ts.), 34.

⁴⁵ Çalışkan, "Tefsirde Mâtürîdî'yi Keşfetmek", 74.

⁴⁶ Becelî'nin tefsirciliği ve tefsir ilmine katkısı hakkında bk. Büyük, "el-Hüseyin b. el-Fadl el-Becelî", 57-88.

⁴⁷ Abdullah b. Ali el-Meymûnî el-Matîrî, *et-Teyssîr fî 'ilmi't-tefsîr min evvelî'l-kitâb ilâ nihâyeti sûreti'l-Bakara dirâseten ve tahkîkan* (Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, Doktora Tezi, 1427), 172; Zerkeşî, *el-Burhân*, 2/150.

⁴⁸ Konu hakkında bir makale kaleme alan Enes Büyük, Mâtürîdî öncesinde tefsir-tevil ayrımına işaret edenler arasında en-Nadr b. Şümeylî (ö. 203-719) de zikretmekte ve bu bilgiyi Neseffî'nin et-Teyssîr adlı eserine dayandırmaktadır. Ancak kanaatimizce Büyük'ün Nadr b. Şümeylî'e nispet ettiği, "tefsirin nüzulü bilmek olup bunun da ancak rivâyette bilinebileceği, tevilin ise Kur'an, sünnet ve icmâya başvurarak istinbat yoluyla gerçekleştiği" şeklindeki ifade Nadr'a değil eserin müellifi olan Ömer en-Neseffî'ye aittir. Nadr b. Şümeylî'nin sözlük yazarı olması, oldukça erken bir dönemde yaşaması, yaşadığı dönemde tefsir-teville dair böylesi net ifadelerin bulunma ihtimalinin zayıf olması ve eserdeki söz dizimi, bizi bu kanaate sevk etmiştir. Büyük'ün söz konusu makalesi için bk. Büyük, "Mâtürîdî'nin Tefsir-Te'vîl Ayrımı", 220-221; et-Teyssîr'deki ifadeler için bk. Neseffî, *et-Teyssîr*, 1/10.

⁴⁹ Çalışkan, "Tefsirde Mâtürîdî'yi Keşfetmek", 75.

⁵⁰ Mâtürîdî, *Tefsîr*, 1/349.

alındığında Mâtürîdî'nin bu ayrımı tefsir ve te'vîle dair ilk sistematik ve metodolojik ayrım olarak karşımızda durmaktadır.⁵¹

Matürîdî'nin dikkat çektiği tefsir-te'vîl ayrımındaki kilit nokta elbette ki kesinlik vurgusudur. Ancak tefsirde hem sahabenin kendi gözlemini nakletmesi hem de bu bilginin sonraki kuşaklara aktarılması yönlerinden bir rivâyet olgusundan söz etmek mümkündür. Te'vilde ise ayetin muhtemel anlamlarının ortaya konması bahis konusudur ve bunda da baskın yöntem istinbat, icthât, rey vb'dir. Bu cepheden bakıldığında Matürîdî'nin de tefsir-te'vîl ayrımına dikkat çekmek suretiyle sonradan çerçevesi daha netleşecek olan rivâyet ve dirâyet yöntemlerini belli ölçüde şekillendirdiği söylenebilir.

Tefsir ve te'vîle dair sonraki ulemanın izah ve tanımlamalarını⁵² genellikle Mâtürîdî'nin ilgili tarifinin tekrarı ya da şerhi şeklinde değerlendirmek mümkündür. Bu iki kavramın farkına dair serdedilen görüşlerden bir kısmında tefsirin nakle ve rivâyete, te'vîlin ise akla ve dirâyete dayalı yönüne vurgu yapıldığı görülmektedir. Söz konusu görüşleri şu şekilde sıralayabiliriz:

- 1- Tefsir nakle, te'vîl ise sahih fehme dayanır.⁵³
- 2- Tefsir, ayetin Kur'an ile ya da sahih sünnet ile itiraza ve içtihadı mahâl bırakmayacak şekilde açıklanması; te'vîl ise mütehasıs ulemanın ayetlere dayalı istinbatlarıdır.⁵⁴
- 3- Tefsirde işitip itaat etme, te'vilde ise istinbat esastır.⁵⁵
- 4- Tefsir rivâyete, te'vîl ise dirâyete dayanır.⁵⁶

Tefsir ve te'vîlin farkına dair yukarıdaki görüşlerde tefsirin rivâyete, te'vîlin ise dirâyete sıkı ilişkisine temas edilmektedir. Bu elbette ki rivâyet kullanılan bütün görüşlerin tefsir, rivâyet kullanılmayanların ise te'vîl olduğu sonucuna götürmez. Fakat en azından bazı âlimlerin düşünce dünyasında tefsirin nakil ve rivâyete, te'vîlin ise istinbat ve dirâyete ilişkilendirildiği şeklinde bir sonuca varabiliriz. Bu ilişkilendirmenin bilhassa hicrî 8. yüzyılda ivme kazandığını söylemek yanlış olmayacaktır. Nitekim T. Boyalık'ın tespitlerine göre *el-Keşşâf* şârihlerinden Tîbî (ö. 743/1343) ve Kutbuddîn er-Râzî (ö. 766/1365), tefsirin rivâyete, te'vîlin ise dirâyete taalluk ettiğinden açıkça söz etmişlerdir. Hatta bunlardan Râzî, Kâfiyeci'den (ö. 879/1474) yaklaşık bir asır önce tefsirin ikiye

⁵¹ Öztürk, "Tefsir Te'vîl Karşıtlığı", 79.

⁵² Örnek olarak bk. Râgib el-İsfahânî, *Tefsîru'r-Râgib el-İsfahânî*, thk. Muhammed 'Abdul-'Azîz el-Besûnî (y.y.: Kuliyatü'l-Âdab, Câmîatü Tanta, 1420), 1/11; Şehristânî, *Mefâihü'l-esrâr*, 1/47; Ebû Hilâl el-Askerî - Nüreddin b. Nîmetullâh el-Cezâ'irî, *Mu'cemü'l-furûkî'l-luğaviyye el-hâvî li-kitâbey el-Askerî ve'l-Cezâirî* (Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1412), 131-134; Seyyid Şerîf Cürânî, *Kitâbu'l-Ta'rifât*, thk. Heyet (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1403/1983), 50, 63; Muhyiddin Muhammed b. Süleyman el-Kâfiyeci, *et-Tefsîr fî kavâ'idü 'ilmi't-tefsîr*, thk. Mustafa Muhammed Hüseyin ez-Zehbî (Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, 1419), 22; Ebû'l-Fazl Celâlüddin 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *el-İtkân fî 'ulûmî'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm (b.y.: el-Hey'etu'l-Misriyyeti'l-'Amme li'l-Kuttâb, 1394/1974), 4/192; Heyet, *el-Mevsûatü'l-Kur'âniyyetü'l-Mütehasıs* (Mısır: el-Meclisu'l-a'lâ li's-Şu'ûni'l-İslâmiyye, 1423), 1/244; Muhammed b. Ali et-Tehânevî, *Mevsû'atü keşşâfî ıstılahâtî'l-fünûni ve'l-'ulûm* (Beyrut: Mektebetü'l-Lübnan, 1996), 1/376-377; Çonkor, "Âmirî'nin Kur'an Yorum Metodolojisi", 58-63.

⁵³ Ebû'l-Hasen 'Alî b. Muhammed el-Hâzin, *Lubâbu't-te'vîl fî me'ânî't-Tenzîl*, thk. Muhammed 'Alî Şâhin (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415), 1/12.

⁵⁴ Askerî - Cezâ'irî, *Mu'cemü'l-furûkî'l-luğaviyye*, 133; Süyûtî, *el-İtkân*, 4/194.

⁵⁵ Zerkeşî, *el-Burhân*, 2/150; Süyûtî, *el-İtkân*, 4/194.

⁵⁶ Bk. Kâfiyeci, *et-Tefsîr*, 30; Süyûtî, *el-İtkân*, 4/193; Mahmûd b. Abdullâh el-Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-'azîm ve's-seb'î'l-mesânî*, thk. Ali Abdübbârî Atıyye (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415), 1/6; Askerî - Cezâ'irî, *Mu'cemü'l-furûkî'l-luğaviyye*, 133.

ayrıldığını, Hz. Peygamber'den ya da sahabeden nakille gelenine *tefsir*, Arap dili kurallarına göre icra edilenine ise *te'vîl* dendiğini beyan etmiştir.⁵⁷

Yine 8. yüzyılın özellikle Kur'an ilimleri açısından dikkat çeken bir diğer ismi Zerkeşî'nin (ö. 794/1392), müfessiri nakilci, müevvili ise istinbat ehli olarak nitelemesi⁵⁸ ve ilk dönemlerde ortaya çıkan tefsir-te'vîl ayrımının *menkûl* ve *müstenbat* tefsire – yani sonrakilerin deyimiyle rivâyet ve dirâyet tefsirine – karşılık geldiğini açıkça beyan etmesi⁵⁹ bu makale ile hedeflenen çerçeveye dair güçlü bir katkı sunmaktadır. Zerkeşî, önce tefsir ilmini ikiye ayırmaktadır. Bunlardan ilki sebep-i nüzul, nesih, mübhemin tayini ve mücmelin tebyini gibi sadece nakil yoluyla bilinen tefsir; ikincisi ise derin bir araştırma neticesinde ulaşılan tefsirdir.⁶⁰ Bunlardan rivâyet tefsirine karşılık gelen birinci yöntemi “menkûl”, dirâyet tefsirine karşılık gelen ikinci yöntemi ise “müstenbat” kavramlarıyla ifade eden Zerkeşî, bu ayrımın temellerinin tefsir-te'vîl şeklindeki farklılaşmaya dayandığını belirtmektedir. Ona göre ilk dönemlerden itibaren var olan tefsir ve te'vîl kavramları, nakle dayalı *tefsirin* güvenilir olduğunu, istinbata dayanan *te'vîlin* ise tahkike açık olduğunu ortaya koymak için teşekkül etmiştir.⁶¹

Aynı şekilde Seyyid Şerîf Cürçânî (ö. 816/1413) tefsiri tanımladıktan sonra bu ilmin ikiye ayrıldığından söz etmekte, bunlardan birincisinin *tefsir*, diğerinin ise *te'vîl* olduğunu belirtmektedir. Ona göre de tefsir sebep-i nüzul ve kıssalar gibi ancak nakille bilinebilen ve rivâyete dayanan yöntemdir; te'vîl ise Arap dili kurallarıyla da bilinebilen ve dirâyete dayanan tefsir metodudur. Bunlardan birincisinde nakle dayanmayan, ikincisinde ise sadece arzuya dayanan beyanda bulunmak hakka isabet etse bile hatadır. Ancak dil kurallarına bağlı kalarak mana istinbatında bulunmak gayet muteber ve makbul bir şeydir.⁶²

Molla Fenârî'nin (ö. 834/1431) tefsir ve te'vîle dair üç farklı âlime dayandığı şu üç görüşü de burada nakletmek yerinde olacaktır:

- 1- Kutbuddîn Râzî'ye (ö. 766/1365) göre Kur'an ayetlerinin beyanı iki şekilde olur. Ya Hz. Peygamber ve sahabeden nakil yoluyla gelen beyandır ki bunun adı *tefsirdir*; ya da Arap dili kurallarına dayalı olarak yapılır ki buna da *te'vîl* denir.
- 2- İmam Begavî (ö. 516/1122) ve diğer bazı müfessirlere göre⁶³ *tefsir*; ayetlerin sebep-i nüzulü, bağlamı, kıssası ve kimlerden söz ettiği gibi ancak rivâyetle bilinebilecek hususiyetlerin beyanıdır. *Te'vîl* ise Kitap ve sünnete muhalif olmamak, siyak ve sibakına uygun olmak kaydıyla ayeti muhtemel manalarından birine hamletmektir.
- 3- Kevâşî (ö. 680/1281) ve diğer bazı şârihlere göre ise *tefsir* rivâyete, *te'vîl* ise dirâyete dayalı olarak gerçekleşen beyandır.⁶⁴

⁵⁷ M. Taha Boyalık, “el-Keşşâf Şerh-Haşiye Geleneğinde Tefsir İlminin Mahiyeti Tartışması”, *Nazarıyat: İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* IV/1 (2017), 96-98.

⁵⁸ Zerkeşî, *el-Burhân*, 2/166.

⁵⁹ Zerkeşî, *el-Burhân*, 2/172.

⁶⁰ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/171.

⁶¹ Zerkeşî, *el-Burhân*, 2/172.

⁶² Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. 'Amr ez-Zemahşerî vd., *el-Keşşâf me'a hâşiyeti'l-Cürçânî ve İbnî'l-Münîr* (y.y.: Dârü'l-Fikr, 1397), 15.

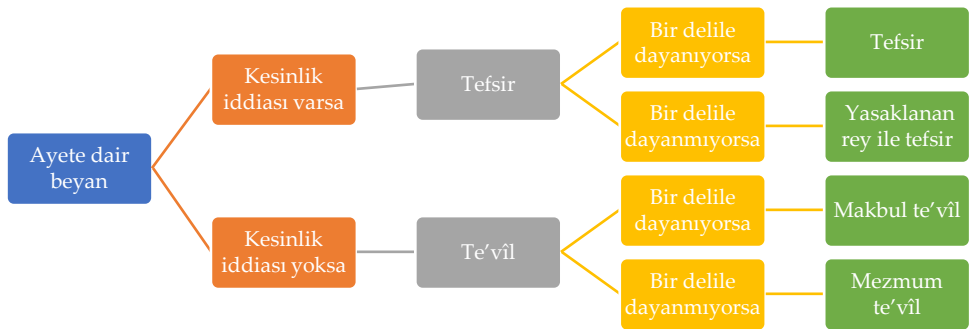
⁶³ Necmeddîn en-Nesefî (ö. 537/1142) de tefsir ve tevilin farkını bu şekilde beyan etmekte ve tefsir sahasında ancak semâ' yoluyla söz söylenebileceğine dikkat çekmektedir. Bk. Nesefî, *et-Tefsir*, 1/8.

⁶⁴ Muhammed b. Hamza el-Fenârî, '*Aynü'l-A'yân: Tefsîru sûreti'l-Fâtîha* (İstanbul: y.y., 1326), 5-6.

Tefsir ve te'vile dair bu üç görüşün her birinde, tefsirin rivâyetle olan sıkı ilişkisine temas edilmesi, önceki dönemlerde, nakle ağırlık veren rivâyet tefsirine mukabil *tefsir*, rey ve istinbatı merkeze alan dirâyet yöntemi için ise *te'vîl* kavramlarının kullanıldığı şeklindeki iddiamızı kuvvetlendirmektedir.

Hicrî dokuzuncu yüzyıl Osmanlı âlimlerinden Kâfiyeci (ö. 879/1474); Becelî ile başlayıp yüzyıllarca farklı âlimler tarafından değişik kavramlar altında dile getirilen, tefsirin rivâyete te'vîlin ise dirâyete dayandığı şeklindeki düşüncüyü oldukça net ve kuvvetli bir üslupla yinelemektedir. O önce tefsirin tanımını vermekte, sonra da onu *tefsir* ve *te'vîl* olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Bunlardan *tefsir*, esbâb-ı nüzul ve kıssalar gibi ancak nakil, semâ' ya da vahyin nüzulüne tanıklık yoluyla bilinebilecek hususlarla ilgilidir. Bu alan akli istidlâl ve muhakemeye kapalı olduğu için *tefsir* rivâyetle ilişkilidir ve sahabeye mahsustur. *Te'vîl* ise Arap dili kurallarıyla idrâk edilebilecek ayetleri anlama ve anlamlandırma çabası olup dirâyete ilişkilidir. Bu yüzden te'vîlin fukahânın yetkisinde olduğu söylenmiştir.⁶⁵ Bu ifadeler dikkatlice incelendiğinde aslında Kâfiyeci'nin yeni bir şey söylemediği görülecektir. O, Mâtürîdî'nin tefsir-te'vîl ayrımı ile Becelî'ye atfedilen, bunların rivâyet ve dirâyete ilişkisine dair sözünü harmanlayarak ve kendisinden önce yaşamış Kutbuddîn er-Râzî, Teftâzânî (ö. 792/1390) ve Seyyid Şerîf Cürçânî'nin (ö. 816/1413) tanım ve tasnifini⁶⁶ biraz daha geliştirerek bu neticeye ulaşmış gözükmektedir.

Tefsir ve te'vile dair bu ve benzeri açıklamalardan sonra özetle şu tespiti yapabiliriz: Tefsir; Kur'an lafızlarının zahirî/ilk anlamını tespit edebilmek amacıyla kesin bir delile dayanan beyanın nakledilmesidir. Şayet kesinlik iddiası olmakla birlikte herhangi bir delile dayanmadan âyet açıklanıyorsa bu, Hz. Peygamber'in yasakladığı *rey ile tefsir*⁶⁷ olur. Te'vîl ise ayetlerin zahirî anlamlarının ötesinde, lafızda açık olmayan esas maksat ve gayesini ortaya koymak için çeşitli delillere dayanarak akli muhakeme ve istinbat yoluyla ayetin muhtemel anlamlarından birini tercih edip yorumlamaktır. Bu da bir delile istinat ediyorsa makbul, aksi takdirde mezmûm te'vîl olacaktır. Bu izahları bir kavram haritasıyla göstermekte fayda mülâhaza ediyoruz:

⁶⁵ Kâfiyeci, *et-Tefsir*, 30.

⁶⁶ Bk. Boyalık, "el-Keşşâf Şerh-Haşiye Geleneğinde Tefsir İlminin Mahiyeti Tartışması", 98,100,101.

⁶⁷ Bk. Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed İbn Ebî Şeybe, *el-Kitâbü'l-musannef fi'l-ehâdisi ve'l-âsâr*, thk. Kemal Yusuf el-Hût (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409/1989), 6/136; Ahmed b. Hanbel, *Musned*, 3/496, 4/250; Ebû Dâvûd, "İlim", 6; Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ et-Tirmizî, *es-Sünen*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Kahire: Matbaatü Mustafâ, 1375/1975), "Tefsir", 1.

Tefsir-te'vîl ayrımında en belirleyici etken ayete dair beyanın kesinlik iddiası taşıyıp taşıyamamasıdır. Ancak diğer taraftan tefsirde dayanak ve yöntem rivâyet (nakil) merkezli iken te'vîlde dirâyet (akıl, kıyas, içtihat, istinbat) ön plandadır. Yine tefsirin görece daha nesnel/objektif olduğunu, te'vîlin ise yoruma ve ihtilafa açık yönüyle öznel/subjektif bir karakter arz ettiğini söyleyebiliriz.

Bütün bu açıklamalardan sonra tefsir-te'vîl ayrımı ile rivâyet-dirâyet ayrımının birbiriyle ne kadar çok örtüştüğü ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla rivâyet tefsiri şeklinde adlandırılan yöntemin ilk önce *tefsir*, dirâyet yönteminin ise *te'vîl* olarak isimlendirildiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Türcan'ın ifadesiyle rivâyet tefsiri, "başlangıçta tefsirin bizzat kendisini oluşturmaktadır."⁶⁸ Bazı çağdaş dönem âlimleri de tefsirin rivâyete dayandığını yani me'sûr tefsir olduğunu, te'vîlin ise dirâyete dayandığını yani rey ve ictihad ile tefsir anlamına geldiğini belirtmişlerdir.⁶⁹ Hatta A. Karataş, tefsirin rivâyet ve dirâyet şeklinde ikiye ayrılmasına gerek olmadığını; rivâyet bilgisine dayanan faaliyeti *tefsir*, rivâyete müstenit olmayan anlama faaliyetini ise *te'vîl* şeklinde isimlendirmenin yeterli olacağını beyan etmektedir.⁷⁰ S. Kılıç ise "tefsir" in daha çok lafza dönük bir faaliyet olduğuna, dolayısıyla "*nakil*" ve "*işitme*"ye öncelik veren bir disiplin olarak belirginleştiğine dikkat çekmekte; "te'vîl" in ise geleceğe doğru akıp giden süreç ve tarihsellikler içinde, Kur'an lafızlarına özgü yeni 'anlam kodları'nın tespit edilmesine yönelik dinamik ve kesintisiz bir yorum çabası olduğunu vurgulamaktadır.⁷¹ Aynı şekilde tefsir ve te'vîlin farkına dair önemli izahlara yer veren A. Sait Sıcak, neticede şu değerlendirmelerde bulunmaktadır: "'Tefsir ilmi' 'te'vîl'e hazırlayıcı ve giriş mahiyetindeki ilimleri bünyesinde toplayan bir ilim olarak görülmektedir. Buna göre tefsir, te'vîl eyleminin bir parçası olup, aralarında bir açıdan âmm-hâss ilişkisi vardır. Tefsirde te'vîl'e hazırlayıcı ve giriş mahiyetindeki ilimlerin temin edilmesinde kullanılan metot, nakil ve rivâyet üzerine bina edildiği, ayrıca te'vîl zihinsel harekete dayanan bir eylem olduğu için aralarındaki ilişkinin naklin ictihadla olan ilişkisi türünden bir ilişki olduğu söylenebilir."⁷²

Pek çok klasik dönem âlimi⁷³ ile modern dönem araştırmacısının tefsiri rivâyetle, te'vîli dirâyetle ilişkilendirmesi,⁷⁴ rivâyet-dirâyet ayrımının köklerini tefsir-te'vîl farklılaşmasına dayandırma yönündeki düşüncemizi desteklemektedir. Bazı araştırmacılar tefsir-te'vîl ayrımına gidilmesinin rivâyet-dirâyet şeklindeki kategorik yaklaşımı geciktirmiş olabileceğinden söz etmektedirler. Aynı şekilde tefsir-te'vîl ayrımının tefsirdeki öznellik ve nesnellik boyutunu tam yansıtmamasından dolayı rivâyet-dirâyet ayrımının ortaya çıkmış olabileceğinden bahsedilmektedir.⁷⁵ Esasında bu

⁶⁸ Saliha Türcan, "Rivayet Tefsiri Geleneğinin Dönüşümünde İbn Kesîr'in Yeri", *Türk Akademik Araştırmalar Dergisi* 4/3 (2019), 338.

⁶⁹ Muhammed b. Muhammed Ebû Şühbe, *el-İsrâiliyyât ve'l-mevdûât fî küttûbi't-tefsîr* (y.y.: Mektebetü's-Sünne, ts.), 28; Muhammed Abdülmün'im el-Kî'î, *el-Aslân fî ulûmi'l-Kur'ân* (y.y.: y.y., 1417), 118.

⁷⁰ Karataş, *Tefsir Geleneğinde Rivayet*, 58.

⁷¹ Sadık Kılıç, "Gecikmiş Bir Süreç: Tefsirden Te'vil Merhalesine Geçiş", *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 1/2 (2017), 174-175.

⁷² Sıcak, *Kur'an Tefsirinde Öznellik*, 115.

⁷³ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 1/87; Şehristânî, *Mefâtihu'l-esrâr*, 1/46-47; Kâfiyeci, *et-Teyisr*, 30; Süyûtî, *el-İtkân*, 4/193; Âlûsî, *Râhu'l-me'ânî*, 1/6; Askerî - Cezâ'irî, *Mu'cemü'l-furûki'l-luğaviyye*, 133.

⁷⁴ Bk. Yusuf Işıcık, "Kur'anda Temel İki Kavram: Te'vil ve Müteşabih", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13 (Bahar 2002), 26; Sıcak, *Kur'an Tefsirinde Öznellik*, 115; Ebû Zeyd, *Mefthûmu'n-nass*, 234.

⁷⁵ Sıcak, *Kur'an Tefsirinde Öznellik*, 145.

düşünceler de rivâyet-dirâyet ayrımının tefsir-te'vîl ayrımına dayandığını gösterir. Zira bu varsayımları doğru kabul ettiğimizde tefsir-te'vîl ayrımının rivâyet-dirâyet tasnifine gerek bırakmayacak şekilde onun fonksiyonunu uzun süre devam ettirdiği, ancak bazı eksiklikler dolayısıyla onu tamamlamak üzere yeni bir yaklaşıma ihtiyaç duyulduğu sonucuna ulaşırız.

Sonuç

Tefsirin biri nakle diğeri reye dayanan iki temel yönteminin Hz. Peygamber ve sahabe dönemlerinden itibaren pratikte var olduğu görülmektedir. Ancak bu iki yöntemin birer kavram olarak teşekkül etmesi için birkaç nesil sonrasını beklemek gerekecektir. Söz konusu yöntemlerin ilk olarak tefsir-te'vîl ayrımıyla kavramlaşmaya başladığını söyleyebiliriz.

Henüz hicrî 2. yüzyıldan itibaren tefsirin habere dayanması gerektiği, bunun kesinlik ifade edip Allah adına konuşma olduğu, dolayısıyla tefsir yetkisinin peygamberde ve selef-i sâlihinde olduğu; te'vîlin ise dilsel verilere dayandığı, zan ifade ettiği ve bunu diğer âlimlerin de yapabileceği yönünde açıklamalar yapılmaya başlanmıştır. İlk üç asırda bu algının oluşmasında Abdullah b. Vehb (ö. 197/812), Muhâsibî (ö. 243/857), Ali b. Ahmed el-Fârîsî (ö. 258/871 ?) ve İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) etkisinden söz etmek mümkündür.

Kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre tefsirin rivâyetle, te'vîlin ise dirâyetle bağlantılı olduğunu ilk dile getiren isim Hüseyin b. Fadl el-Becelî'dir (ö. 282/896). Mâtürîdî (ö. 333/944) ise kendinden önce oluşmaya başlayan tefsir-te'vîl ayrımına dair bu düşünceleri ilk kez derli toplu bir şekilde düzenleyerek sonraki neslin bu kavramlara yaklaşımında belirleyici olmuştur.

Zerkeşî (ö. 794/1392) *menkul* tefsirin güvenilirliğini, *müstenbat* tefsirin ise ihtiyatla karşılanmasını salık vermek amacıyla âlimlerin tefsir-te'vîl ayrımına gittiğini belirtmektedir. Bu ifadeleriyle onun farklı kavramlarla da olsa aslında bizim ileri sürdüğümüz düşünceyi dile getirdiği anlaşılmaktadır. Yani ona göre tefsir-te'vîl ayrımı rivâyet-dirâyet ayrımının ilk tezahürüdür. Becelî ile başlayıp Zerkeşî gibi pek çok klasik dönem ulemâsı tarafından geliştirilen bu düşünce Kâfiyeci tarafından Kur'an ilimlerine dair bir eserde net bir şekilde ortaya konmuştur. Dolayısıyla tefsirdeki rivâyet-dirâyet ayrımının temeli anlamında tefsir-te'vîl farklılaşmasına dair ilk izlerin hicrî 2-3. asırlarda ortaya çıktığını, 3-4. asırlarda bunların kavramsallaşmaya başladığını, 8-9. asırlarda sistemleşip ancak geç dönemlerde terminolojik bakımdan yerleştiğini söyleyebiliriz. Bulgular, ayrımın pratikte erken, kavramsal olarak klasik, terminolojik olarak ise geç dönemde teşekkül ettiğini göstermektedir.

Son söz olarak diyebiliriz ki; bir tefsir metodu olarak rivâyet-dirâyet şeklindeki ayrımın temellerinin esasında tefsir-te'vîl ayrımına dayandığını söylemek mümkündür. Zira Kur'an ayetlerine dair açıklamaların erken dönemden itibaren tefsir ve te'vîl olmak üzere iki kategoride değerlendirilmesi, gerek klasik gerekse çağdaş pek çok eserde tefsirin rivâyetle, te'vîlin ise dirâyet ve istinbatla ilişkilendirilmesi, rivâyet ve dirâyet yöntemlerine dair ilk isimlendirmenin tefsir ve te'vîl şeklinde olduğu yönündeki kanaatimizi güçlendirmektedir. Bu demek değildir ki tefsir ve te'vîl bire bir rivâyet ve dirâyet tefsirine tekabül etmektedir. Elbette ki rivâyetten anlaşılan tefsir, dirâyetten anlaşılan da te'vîl değildir; tefsirde dirâyet, te'vîlde de rivâyet olabilir. Hatta rivâyet tefsirinde dirâyetin; dirâyet tefsirinde rivâyetin olması da kaçınılmazdır. Bunları kesin

hatlarla birbirinden tamamen ayırmak mümkün değildir. Ancak tefsir ilminde sonradan rivâyet ve dirâyet şeklinde adlandırılan yöntemlerin – bire bir aynı olmamak kaydıyla – evveleminde tefsir ve te’vîl kavramlarıyla ifade edilmiş olabileceği anlaşılmaktadır.

Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin
Etik Bildirim	turkiyeilahiyat@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	turkiyeilahiyat@gmail.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Kaynakça / References

Ahmed b. Hanbel, Ebû 'Abdillâh. *Musnedu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. thk. Şu 'ayb el-Arna'ût - 'Âdil Murşid. 50 Cilt. b.y.: Mu'essestu'r-Risâle, 1421.

Aksakal, Zeynep Nermin. "Tefsir-Akıl İlişkisi: Rivayet Tefsirinde Dirayet". *Akıl Kitabı 7: Mantık, Metafizik, Ahlak, Din, İnanç ve Dilde Akıl*, 231-266.

Altuntaş, Abdurrahman. "Hz. Peygamber ve Sahâbe Döneminde Tefsir". ed. Adem Çatak - Berat Sarıkaya. 17-26. Ankara: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, 2014.

Âlûsî, Mahmûd b. Abdullâh. *Rûhu'l-me'ânî fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-'azîm ve's-seb'î'l-mesânî*. thk. Alî Abdübârî Atıyye. 16 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 1415.

Askerî, Ebû Hilâl - Cezâ'irî, Nûreddîn b. Nîmetullâh. *Mu'cemû'l-furûkî'l-luğaviyye el-hâvî li-kitâbey el-Askerî ve'l-Cezâirî*. Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1412.

Aydın, Muhammed. "'Rivayet Tefsiri' Kavramı ve Kur'an'ın Kur'an ile Tefsiri: Eleştirel Bir Yaklaşım". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (Şubat 2009), 1-32.

Aygün, Abdullah. "Tefsirlerin Rivayet ve Dirayet Ayrımının Sorunları". *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* IV/8 (2015), 141-160.

Beğavî, Ebû Muhammed. *Me'âlimu't-tenzîl fî tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Muḥammed 'Abdullâh en-Nimr v.dğr. 8 Cilt. b.y.: Dâru Taybe, 1417/1997.

Boyalık, M. Taha. "el-Keşşâf Şerh-Haşiye Geleneğinde Tefsir İlminin Mahiyeti Tartışması". *Nazariyat: İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* IV/1 (2017), 91-118.

Buhârî, Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-ş-şahîh*. thk. Muhammed Zühry b. Nâsir. Beyrut: Dâru Tavkî'n-Necât, 1422/2001.

Büyük, Enes. "el-Hüseyin b. el-Fadl el-Becelî'nin (ö. 282/896) Hayatı, Tefsirciliği ve Tefsir Tarihine Etkisi". *Diyanet İlmî Dergi* 59 (2023), 57-88.

Büyük, Enes. "Mâtürîdî'nin Tefsir-Te'vîl Ayrımı ve Bunun Te'vîlât'taki Pratik Değeri Üzerine Bir İnceleme". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 23/1 (Haziran 2019), 213-232.

Cerrahoğlu, İsmail. *Kur'ân Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Âmiller*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1968.

Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi*. 2 Cilt. Ankara: Fecr Yayınları, 1996.

Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usûlü*. Ankara: TDV Yayınları, 10. Baskı., 1995.

Coşkun, Muhammed. *Tefsirin İlk Çağları*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2019.

Cürcânî, Seyyid Şerîf. *Kitâbu't-Ta'rîfât*. thk. Heyet. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 1403/1983.

Çalışkan, İsmail. "Tefsirde Mâtürîdî'yi Keşfetmek: İmam Mâtürîdî ve Te'vîlâtı'l-Kur'ân'ın Tefsir İlmindeki Yeri". *Milel ve Nihal-İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 7/2 (Ağustos 2010), 67-93.

Çaykara, Faruk. *Kur'ân'ın Yorumlanmasında Amaçsal Yaklaşımlar*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007.

Çiftçi, Mehmet Emin. "Sahabenin Hadis Rivayeti ve Sahih Hadis Algısı". *Academic*

Platform Journal of Islamic Research 3/1 (2019), 42-53.

Çonkor, Burhan. “Ebû'l-Hasan el-Âmirî'nin (ö. 381/992) Kur'ân Yorum Metodolojisi ve Râgıb el-İsfahânî'nin (ö. V./XI. Yüzyılın İlk Çeyreği) Görüşleri Çerçevesinde Değerlendirilmesi”. *Hitit Üniversitesi (Gazi Üniversitesi) Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23/1 (2024), 47-66.

Dârimî, Ebû Abdullah Muhammed. *es-Sünen*. Riyad: Dârü'l-Muğni, 2000.

Demirci, Muhsin. *Tefsir Tarihi*. İstanbul: İFAV Yayınları, 91. Baskı., 2024.

Demirci, Muhsin. *Tefsir Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İFAV Yayınları, 6. Basım, 2017.

Doğan, Hüseyin. *İlk Dönem İslâm Kelâmcılarında Dinsel Metinleri Anlama ve Te'vîl Problemi*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.

Doğan, Hüseyin. “Tefsir-Te'vîl Ayrımı ve Te'vilin Dinî Nasslarda İfade Ettiği Anlam Dünyası”. *İslam ve Yorum: Temel Tartışmalar, İmkânlar ve Sorunlar*. ed. Mehmet Kubat vd. 1/389-408. Malatya: Malatya İlahiyat Vakfı Yayınları, 2017.

Duman, M. Zeki. “Kur'an'da Müteşâbihât”. *Bilimname* 9 (Mart 2005), 13-37.

Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as İshak es-Sicistânî. *Sünen*. thk. Şuayb el-Arnaût, Muhammed Kâmil Karabelâ. Beyrut: Dârü'r-risâle, 1430/2009.

Ebû Şuhbe, Muhammed b. Muhammed. *el-İsrâiliyyât ve'l-mevdûât fî kütübi't-tefsîr*. y.y.: Mektebetü's-Sünne, ts.

Ebû Zeyd, Nasr Hâmid. *Mefhûmu'n-nass: Dirâse fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. Mağrib: el-Merkezü's-Sekâfiyyi'l-'Arabî, 2014.

Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır. *Hak Dini Kur'an Dili*. İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, ts.

Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed. *Tehzîbu'l-luğa*. thk. Muhammed 'Avd Mir'ab. 8 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 2001.

Fenârî, Muhammed b. Hâzma. *'Aynü'l-A'yân: Tefsîru sûreti'l-Fâtîha*. İstanbul: y.y., 1326.

Fîrûzâbâdî, Ebû Tâhir Muhammed b. Ya'kûb. *el-Kâmûsu'l-muhît*. thk. Muhammed Naîm el-Arkasûsî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 8. Basım., 1426.

Gengil, Veysel. “Mâtürîdî'de Tefsir Te'vîl Ayrımı Meselesi”. *Diyanet İlmi Dergi* 55/3 (2019), 805-839.

Gengil, Veysel. “Taberî ve Mâtürîdî'den Hareketle Farklı Bir Tasnif Denemesi: Ehl-i Hadîs Ehl-i Re'y Tefsirleri”. *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2020), 113-152.

Hâkim, Ebu Abdullah Muhammed en-Neysâbûrî. *el-Müstedrek ale's-şahîhayn*. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1990.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali. *Takyîdü'l-'ilm*. Beyrut: İhyâü's-Sünne, ts.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali. *Târîhu Bağdâd*. thk. Muştafa Abdulkâdir 'Ata. 24 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1417.

Hâzin, Ebû'l-Hasen 'Alî b. Muhammed. *Lubâbu't-te'vîl fî me'ânî't-Tenzîl*. thk. Muhammed

‘Alî Şâhîn. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415.

Heyet. *el-Mevsûatü'l-Kur'âniyyetü'l-Mütehasısas*. Mısır: el-Meclisü'l-a'lâ li'ş-Şu'ûnî'l-İslâmiyye, 1423.

Horasânî, Ebû Muhammed Ahmed b. Muhammed. *Kitâbu'l-mebânî li-nazmi'l-me'ânî*. thk. Ahmed b. Fâris es-Selâm. 3 Cilt. Dubai: Cem'ıyyetü Dâri'l-Birr, 2022.

Işıcık, Yusuf. “Kur’anda Temel İki Kavram: Te’vil ve Müteşabih”. *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13 (Bahar 2002), 15-34.

İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed ‘Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*. thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib. 13 Cilt. Suudi Arabistan: Mektebetü Nezzâr Mustafâ el-Bâz, 3. Baskı., 1419/1998.

İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed. *el-Kitâbü'l-musannef fi'l-ehâdisi ve'l-âsâr*. thk. Kemal Yusuf el-Hût. 7 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409/1989.

İbn Fâris, Ebu'l-Huseyn Ahmed el-Kazvînî. *eş-Şâhibî fi Fıkhî'l-Luğati'l-'Arabiyye ve Mesâilihâ ve Suneni'l-'Arabi fi Kelâmihâ*. b.y.: y.y., 1418/1997.

İbn Fâris, Ebu'l-Huseyn Ahmed el-Kazvînî. *Mu'cemu mekâyîsi'l-luğa*. thk. ‘Abdusselâm Muhammed Hârûn. 6 Cilt. b.y.: Dârü'l-Fikr, 1979.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim. *Te'vîlu muşkili'l-Kur'ân*. thk. İbrahim Şemseddin. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim. *Uyûnu'l-Ahbar*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kutubî'l-İlmiyye, 1418.

İbn Mâce, Ebû ‘Abdullâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *Sunenu İbn Mâce*. thk. Muhammed Fuâd ‘Abdulbâkî. 2 Cilt. b.y.: Dârü İhyâ'i'l-Kutubî'l-'Arabiyye, ts.

İbn Manzûr, Ebû'l-Faḍl Muḥammed b. Mukerrem. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dârü Şâdir, 1414/1993.

İbn Teymiyye, Ebu'l-Abbâs Takiyyüddîn. *Mukaddime fi uşûli't-tefsîr*. Beyrut: Dârü Mektebeti'l-Hayât, 1490/1980.

İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn ‘Abdurrahmân b. ‘Alî b. Muḥammed el-Bağdâdî. *Zâdu'l-Mesîr fi 'İlmi't-Tefsîr*. thk. ‘Abdurrezzâk el-Mehdî. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitâbî'l-Arabî, 1422/2001.

İbnü'l-Faradî, Ebû'l-Velîd ‘Abdullâh b. Muhammed el-Ezdî. *Târihu 'ulemâ'i'l-Endulus*. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1408/1988.

İsfahânî, Râgıb. *el-Müfredât fi garîbi'l-Kurân*. thk. Saffân Adnan ed-Dâvûdî. Beyrut: Dârü'l-Kalem, 1412.

İsfahânî, Râgıb. *Tefsîru'r-Râgıb el-İşfehânî*. thk. Muḥammed ‘Abdul-'Azîz el-Besyûnî. y.y.: Kulliyatü'l-Âdab, Câmiatü Tanta, 1420.

Kâfiyeci, Muhyiddîn Muhammed b. Süleyman. *et-Teyisr fi kavâ'idi 'ilmi't-tefsîr*. thk. Mustafa Muhammed Hüseyin ez-Zehabî. Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, 1419.

Karagöz, Mustafa. “Tefsirde Rivayet-Dirayet Ayırımının Ortaya Çıkışı ve Mahiyeti”. *Bilimname* 5 (Şubat 2024), 45-60.

Karaoğlu, Arslan. "Tefsirlerde Rivâyet ve Dirâyet Ayırımının Objektifliği Sorunsalı". *UMDE: Dini Tetkikler Dergisi* 6/1 (2023), 1-30.

Karataş, Ali. *Tefsir Geleneğinde Rivayet*. Ankara: Fecr Yayınları, 2021.

Karataş, Ali. "Tefsir İlminde Rivayet Algısı". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* XVIII/1 (2018), 21-57.

Karataş, Ali - Dinç, Ömer. "Rivayet Tefsirinin Bir Yöntem Olup Olmadığı Meselesi Üzerine Bir Değerlendirme". *Tefsirde Rivayet Eksenli Okumaların Kritiği*. ed. Abdurrahman Ensari vd. İslami İlimlerde Metodolojik Problemler Tefsir ve Kur'an İlimleri 1. Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, 2021.

Karmuş, Orhan. *Tefsir İlminde Tevilin Yeri ve Önemi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1975.

Kılıç, Sadık. "Gecikmiş Bir Süreç: Tefsirden Te'vil Merhalesine Geçiş". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* I/2 (2017), 168-184.

Kırca, Celal. "Mâtürîdî'nin Tefsir, Te'vil Anlayışı ve Metodu". *Ebû Mansur Semerkandî Matûridî (862-944)*. ed. Ahmet Hulusi Köker. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Matbaası, 1986.

Kî'î, Muhammed Abdülmün'im. *el-Aslân fî ulûmî'l-Kur'ân*. y.y.: y.y., 1417.

Koç, Mehmet Akif - Pak, Zekeriya. "Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri". *Kur'an İlimleri ve Tefsir Tarihi El Kitabı*. 107-143. Ankara: Grafiker Yayınları, 2021.

Koçyiğit, Hikmet. "Tefsirlerin Sınıflandırılması Meselesi". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/31 (2014), 45-84.

Matûrî, Abdullah b. Ali el-Meymûnî. *et-Teysîr fî 'ilmi't-tefsîr min evveli'l-kitâb ilâ nihâyeti sûreti'l-Bakara dirâseten ve tahkîkan*. Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, Doktora Tezi, 1427.

Matûridî, Muhammed b. Muhammed Ebû Mansûr. *Tefsîru'l-Mâtûridî*. thk. Mecdî Bâselûm. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005.

Mukâtil b. Süleyman, Ebü'l-Hasan. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. thk. Abdullah Mahmud Şehhâte. Beyrut: Dâru İhyâ't-Türâs, 1423.

Müslim, Ebü'l-Hasan İbnü'l-Haccâc. *el-Câmi'u's-şâhîh*. thk. M. Fuat Abdülbâkî. Beyrut: Dâru İhyâ't-Türâsî'l-Arabî, ts.

Neccâr, Cemal Mustafa Abdülhamid Abdülvehhâb. *et-Tefsîr bi'l-me'sûr*. Kahire: Matbaatü'l-Huseyn el-İslâmiyye, 1419.

Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed. *es-Sünen (el-Müctebâ)*. thk. Abdülfettâh Ebû Gudde. Halep: Mektebetü'l-Matbûati'l-İslâmiyye, 2. Basım, 1406/1986.

Nesefî, Necmeddîn Ömer b. Muhammed. *et-Teysîr fî't-tefsîr*. thk. Mahir Edib Habbuş. 15 Cilt. İstanbul: Dâru'l-Lübâb, 1440.

Öztürk, Mustafa. "Tefsir Te'vil Karşıtlığının Tarihsel ve Epistemolojik Kökeni". *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 14/1 (2001), 77-89.

Râmeihürmüzî, Ebû Muhammed Hasan b. Abdurrahmân. *el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâî*. thk. Muhammed Accâc Hatib. Beyrut: Dâru'l-fikr, 3. Baskı, 1404.

Sâlih, Subhî. *Mebâhis fi ulûmi'l-Kur'ân*. y.y.: Dârul-İlm li'l-Melâyîn, 24. Baskı., 2000.

Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed. *el-Keşf ve'l-beyân*. thk. Ebû Muhammed b. Âşûr. 10 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ'î't-Turâsî'l-'Arabî, 1422/2002.

Semerkindî, Ebû'l-Leyṣ. *Baḥru'l-'ulûm*. 3 Cilt. b.y.: y.y., ts.

Sıcak, Ahmet Sait. *Kur'an Tefsirinde Öznellik*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.

Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm. 4 Cilt. b.y.: el-Hey'etu'l-Misriyyeti'l-'Amme li'l-Kuttâb, 1394/1974.

Şâtıbî, İbrahim b. Musa b. Muhammed. *el-Muvâfakât*. thk. Ebû 'Ubeyde Meşhûr b. Hasen es-Selmân. 7 Cilt. b.y.: Dâru İbn 'Affân, 1417/1997.

Şehristânî, Ebu'l-Fetḥ Muḥammed b. Abdülkerîm. *Mefâtiḥu'l-esrâr ve mesâbiḥu'l-ebrâr*. thk. Muhammed Ali Âzerşeb. Tahran: Merkezü'l-Buhûs ve'd-Dirâsât li't-Turâsî'l-Mahtût, 1386.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 26 Cilt. Kahire: Hecr li-Tibaati'n-Neşr, 2001.

Tayyâr, Müsâid b Süleyman b Nâsır. "et-Tefsîr Bî'l-Me'sûr ve et-Tefsîr Bî'r-Re'y Kavramları Üzerine Uygulamalı Bir Yaklaşım". çev. Ahmet Küçük. *Marife: Bilimsel Birikim (Marife: Dini Araştırmalar Dergisi)* 9/2 (2009), 227-240.

Tehânevî, Muhammed b. Ali. *Mevsû'atü keşşâfi ıstılâḥâtî'l-fünûni ve'l-'ulûm*. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1996.

Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. *es-Sünen*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Kahire: Matbaatü Mustafâ, 1375/1975.

Tûfî, Necmeddîn Süleyman b. Abdülkavî. *el-İksîr fi 'ilmi't-tefsîr*. thk. Abdülkâdir Hüseyin. Beyrut: Dârü'l-Evzâ'î, 1409.

Türcan, Saliha. *Rivayet Tefsiri Geleneğinin Dönüşümü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021.

Türcan, Saliha. "Rivayet Tefsiri Geleneğinin Dönüşümünde İbn Kesîr'in Yeri". *Türk Akademik Araştırmalar Dergisi* 4/3 (2019), 337-363.

Zebîdî, Muḥammed b. Muḥammed b. 'Abdurrezzâḳ. *Tâcu'l-'Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*. thk. Heyet. 40 Cilt. Kuveyt: Vizâratü'l-İrşâd ve'l-Enbâ', 1385.

Zehebî, Muhammed es-Seyyid Hüseyin. *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*. 3 Cilt. Kahire: Mektebetü Vehbe, ts.

Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. 'Amr vd. *el-Keşşâf me'a ḥâşiyeti'l-Cürcânî ve İbni'l-Münîr*. y.y.: Dârü'l-Fikr, 1397.

Zerkeşî, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. 'Abdullâh b. Bahâdır eş-Şâfi'î. *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm. 4 Cilt. b.y.: Dâru 'İhyâ'î'l-Kutubi'l-'Arabiyye, 1376/1957.